

Зайнятість інвалідів: реалії та перспективи

І. ТЕРЮХАНОВА,

кандидат економічних наук

НДІ праці і зайнятості населення Міністерства праці та соціальної політики України і НАН України

м. Київ

Постановка проблеми. Перехід України на нові стандарти життя обумовлює нові підходи до вирішення проблем зайнятості та працевлаштування інвалідів. У державній політиці щодо осіб з інвалідністю останнім часом пасивні заходи, спрямовані на виплату їм грошової допомоги, замінюються активними, пов'язаними із забезпеченням їхнього права на працю через надання рівних можливостей на ринку праці, створення сприятливих умов оплачуваної роботи.

Україна як член Ради Європи приєдналася до Соціальної хартії, яка визначає право громадян з інвалідністю на незалежність, соціальну інтеграцію та участь у суспільному житті. Держава зобов'язалась активно сприяти зайнятості інвалідів, професійно орієнтувати їх, залучати до роботи та створювати для них спеціальні робочі місця.

Особливої актуальності проблема зайнятості інвалідів набуває у зв'язку з постійним зростанням їхньої чисельності та низьким рівнем зайнятості, що викликає соціальну напругу в суспільстві, оскільки для інвалідів мати роботу – це можливість підвищити соціальний статус, свою значущість, поліпшити добробут. Для суспільства працюючий інвалід – це розв'язання багатьох соціальних проблем.

На сьогодні в Україні:

- не сформована державна політика з питань реалізації активних заходів інтеграції інвалідів у суспільне життя;
- недостатньо створюються робочі місця для працевлаштування інвалідів;
- залишається низьким рівень працевлаштування інвалідів;
- масштаби залучення інвалідів до підприємницької діяльності залишаються незначними;
- тільки починає формуватися безбар'єрне середовище для інвалідів як головний засіб прискорення їх інтеграції в суспільне життя;
- не забезпечується дотримання стандартів рівня життя для людей з інвалідністю через відсутність умов для ефективної реалізації їхнього права на трудову діяльність.

Подолання наявних проблем має ґрунтуватися на створенні сприятливих соціально-економічних,

організаційних та правових умов для реалізації права особи з обмеженими фізичними й розумовими можливостями на добровільну і посилену працю.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є аналіз зайнятості та працевлаштування інвалідів в Україні з метою виявлення основних проблем та розробки заходів щодо збільшення зайнятості й раціонального працевлаштування інвалідів з урахуванням стану їхнього здоров'я, побажань та можливостей, що відповідає інтересам як держави, так і самих інвалідів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом останнього десятиріччя в Україні за зменшення наявного населення домінує тенденція зростання інвалідності. На початку 1990-х років загальна чисельність інвалідів в Україні становила близько 3% усього населення, або 1,5 млн осіб. У 2005 р. загальна чисельність інвалідів дорівнювала 2,5 млн осіб, або 5,3% усього населення.

На 1000 населення у 2005 р. в Україні припадало 53 інваліди. В одинадцяти областях цей показник перевищував середній, особливо в Чернігівській області (на 1000 населення припадав 71 інвалід). Найменше значення показника по країні мала Закарпатська область, де на 1000 населення було 44 інваліди.

Основними показниками інтеграції інвалідів у суспільство є:

- кількість створених нових робочих місць для інвалідів;
  - рівень зайнятості інвалідів.
- Створення нових робочих місць для працевлаштування інвалідів*

За період 2001–2005 рр. в Україні за рахунок коштів Фонду соціального захисту населення було створено 10 996 додаткових робочих місць (табл. 1).

Найінтенсивніше створювалися нові робочі місця для інвалідів у 2002 р. та в останні два роки (2004 р. та 2005 р.). Проте незважаючи на це, можливості працевлаштування інвалідів залишаються недостатніми.

У регіональному розрізі обсяги створення нових робочих місць для інвалідів значно коливаються. Наприклад, протягом 2001–2005 рр. у Запорізькій області було створено 1244 нові робочі місця для інвалідів, Сумській – 329, Полтавській –

Таблиця 1

Створення нових робочих місць для осіб з обмеженими фізичними можливостями у 2001–2005 рр.

№ з/п	Показник	2001р.	2002р.	2003р.	2004р.	2005р.	Всього за період 2001–2005 рр.
1	Кількість створених нових робочих місць для інвалідів, одиниць	981	1460	1992	2911	3652	10 996
2	Темп до попереднього року, %	—	149,4	135,9	146,1	125,0	—

488, Донецькій – 1022, Рівненській – 191, Івано-Франківській – 220 нових робочих місць.

У 2005 р. регіональний абсолютний показник створення нових робочих місць для інвалідів також мав розбіжності і коливався від 10 робочих місць у Кіровоградській, 20 – у Волинській, 31 – в Одеській, 66 – в Івано-Франківській області до 93 – у Сумській, 149 – у Луганській, 190 – у Чернігівській, 252

– у Львівській, 349 – у Дніпропетровській області, 379 – у місті Києві та 640 – у Донецькій області.

Рівень зайнятості інвалідів

В Україні рівень зайнятості інвалідів протягом 2001–2005 рр. коливався від 14,5% дорослих інвалідів у 2001 р. та 2004 р. до 16,0% у 2003 р. У 2005 р. трудовою діяльністю було зайнято лише 346,7 тис. осіб, або 14,6% дорослих інвалідів (табл. 2).

Таблиця 2

Рівень зайнятості інвалідів у 2001–2005 рр.

№ з/п	Показник	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.
1	Чисельність дорослих інвалідів, тис. осіб	2236,0	2260,7	2229,2	2247,5	2372,1*
2	Чисельність дорослих інвалідів, зайнятих трудовою діяльністю, тис. осіб	323,7	354,3	355,6	326,0	346,7
3	Питома вага працюючих інвалідів у чисельності всіх дорослих інвалідів, %	14,5	15,7	16,0	14,5	14,6

* Без інвалідів силових структур.

Основними причинами, які стримують зайнятість інвалідів в Україні, є:

- 1) порівняно низький рівень освіти інвалідів;
- 2) недостатній рівень підтримки інвалідів – випускників навчальних закладів;
- 3) відсутність механізму заохочення роботодавців до працевлаштування інвалідів;
- 4) недостатня кількість спеціалізованих робочих місць для інвалідів.

Питаннями зайнятості та працевлаштування інвалідів переважно займаються:

- органи соціального захисту населення;
- Державна служба зайнятості України;
- центри професійної реабілітації інвалідів.

Працевлаштування інвалідів органами соціального захисту населення

Протягом 2001–2005 рр. органами соціального захисту населення було працевлаштовано лише чверть інвалідів, які перебували на їхньому обліку (табл. 3).

Невисокий рівень працевлаштування інвалідів органами соціального захисту населення обумов-

лений тим, що значна частина поданих вакансій залишається незадоволеною через те, що інвалідам пропонуються робочі місця, які не потребують кваліфікації (наприклад, прибиральниці, охоронці, підсобні робітники), тимчасом серед осіб з обмеженими фізичними можливостями багато висококваліфікованих працівників із вищою освітою. Крім того, на цих робочих місцях здебільшого пропонується заробітна плата на рівні мінімальної.

Для характеристики працевлаштування інвалідів у регіонах у 2005 р. корисно порівняти чисельність інвалідів, бажаючих працювати, із фактичною чисельністю працевлаштованих інвалідів у вказаних регіонах для виявлення ступеня задоволення потреб інвалідів у роботі:

- найбільше інвалідів, бажаючих працювати, в таких регіонах, як: Автономна Республіка Крим – 1810 осіб, Запорізька область – 1596 осіб, Донецька – 1561 особа, Харківська – 1557, Дніпропетровська область – 1535, м. Київ – 1203 особи;

Таблиця 3

Динаміка працевлаштування інвалідів органами соціального захисту населення у 2001–2005 рр.

№ з/п	Показник	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.
1	Чисельність інвалідів, які перебували на обліку в органах соціального захисту населення, осіб	24 973	28 107	24 773	18 214	19 274
2	Чисельність інвалідів, працевлаштованих органами соціального захисту населення, осіб	5464	6069	5758	5297	5031
3	Рівень працевлаштування інвалідів органами соціального захисту населення, %	21,9	21,6	23,2	29,1	26,1

➤ рівень працевлаштування серед цих регіонів розподіляється так: Автономна Республіка Крим – 12,2%; Запорізька область – 14,0%, Донецька – 22%, Харківська – 20,4%, Дніпропетровська область – 32,9%. Найнижчий рівень працевлаштування спостерігався в місті Києві – 5,8%. Тобто в зазначених регіонах, крім Києва, потреба інвалідів у працевлаштуванні задовольняється на близькому до середнього рівні. Винятком є Київ з його потужною базою та можливостями працевлаштуван-

ня, де роботу мають лише 5,8% інвалідів. Це свідчить про наявність вагомих проблем у роботі органів соціального захисту населення.

Працевлаштування інвалідів

Державною службою зайнятості України

Важлива роль у працевлаштуванні інвалідів належить Державній службі зайнятості України.

Через Державну службу зайнятості у 2005 р. було працевлаштовано 4309 інвалідів, що становило 41,8% інвалідів, які перебували на її обліку (табл. 4).

Таблиця 4

Рівень працевлаштування інвалідів Державною службою зайнятості України у 2001–2005 рр.

№ з/п	Показник	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.
1	Чисельність інвалідів, які перебували на обліку в Державній службі зайнятості, осіб	6959	6863	7041	8266	10 312
2	Чисельність інвалідів, працевлаштованих Державною службою зайнятості, осіб	3371	3747	3250	3595	4309
3	Рівень працевлаштування інвалідів Державною службою зайнятості, %	48,4	54,6	46,2	43,5	41,8

Порівняно з попередніми роками показник працевлаштування інвалідів через Державну службу зайнятості знизився (у 2001 р. він становив 48,4%, у 2002 р. – 54,6%, у 2003 р. – 46,2%, у 2004 р. – 43,5%).

Варто зазначити, що Державна служба зайнятості послідовно працює над урізноманітненням форм та підвищенням якості соціальних послуг для інвалідів. Їм забезпечено вільний доступ (усі центри зайнятості обладнані пандусами) до джерел інформації: описів професій, відео- та аудіофільмів, листівок, буклетів, довідників, переліків рекомендованих професій і навчальних закладів, медичних протипоказань до опанування певних професій, паспортів підприємств та організацій. Для інвалідів також проводяться цільові ярмарки вакансій та семінари, вони запрошуються до учас-

ті в аукціонах претендентів. Постійно оновлюється банк даних вакансій професій, на які можуть бути працевлаштовані інваліди.

Заслуговує на увагу позитивний досвід регіонів, що досягли певного прогресу в питанні працевлаштування осіб з обмеженими фізичними можливостями. Так, у Харківській області у квітні 2004 р. обласним центром зайнятості за підтримки обласної адміністрації було проведено перший в Україні ярмарок вакансій для осіб з інвалідністю “Соціальний захист інвалідів: державні гарантії, підтримка суспільства”, де було представлено майже 300 спеціалізованих вакансій. Також відвідувачам було запропоновано послуги з надання юридичних консультацій та консультацій з підготовки професійного резюме, проведено психологічні тестування з питань професійного вибору. У рамках ярмар-

ків проведено “круглий стіл” на тему: “Сприяння зайнятості інвалідів”.

В Автономній Республіці Крим управліннями праці та соціального захисту населення організовано анкетування серед усіх інвалідів працездатного віку з метою виявлення їхніх побажань одержати певну професію або роботу. Також спільно з міськими та районними організаціями інвалідів ведеться моніторинг інвалідів, які бажають працювати вдома.

У багатьох регіонах України на виконання Указу Президента України «Про вдосконалення державного регулювання у сфері зайнятості населення на ринку праці» та з метою підвищення рівня зайнятості інвалідів укладено чотиристоронню угоду між обласним центром зайнятості, управліннями праці та соціального захисту населення, відділеннями Фонду соціального захисту інвалідів, центрами професійної реабілітації інвалідів. Цей захід має сприяти збільшенню рівня зайнятості інвалідів. У 2006–2009 рр. згідно з Державною програмою зайнятості населення очікується збільшення чисельності працюючих осіб з обмеженими фізичними та розумовими можливостями до 420 тис. осіб.

Працевлаштування інвалідів – випускників центрів професійної реабілітації інвалідів

У 2005 р. професійну реабілітацію в 16 центрах професійної реабілітації інвалідів пройшли 1208 інвалідів. З них було працевлаштовано 412 осіб, що становило 34,1% загальної чисельності інвалідів, які пройшли професійну реабілітацію в існую-

чих центрах. Головними проблемами працевлаштування інвалідів – випускників центрів професійної реабілітації інвалідів можна вважати такі:

➤ по-перше, це невисокий показник працевлаштування випускників-інвалідів унаслідок невідповідності напрямів підготовки потребам ринку праці;

➤ по-друге, недостатня кількість спеціалізованих та відсутність надомних робочих місць;

➤ по-третє, низька конкурентоспроможність інвалідів на сучасному ринку праці внаслідок недостатньої професійної підготовки, відсутності необхідного виробничого досвіду;

➤ по-четверте, невідповідність між заявленими роботодавцями вакансіями та кваліфікацією інваліда, медичними показаннями та станом здоров'я пошукачів роботи з числа інвалідів;

➤ по-п'яте, відсутність практичного сприяння з боку працівників центрів професійної реабілітації інвалідів у працевлаштуванні своїх випускників.

Цікавим є аналіз працевлаштування випускників 2005 р. Всеукраїнського центру професійної реабілітації інвалідів (Лютіж, Київської області) Державною службою зайнятості за професіями, здобутими в цьому центрі (табл. 5).

Варто зауважити, що чисельність інвалідів, працевлаштованих після проходження професійного навчання, дещо завищена за рахунок чисельності тих, хто продовжує навчання в навчальних закладах різних типів. Такий підхід штучно завищує вказаний показник. Наприклад, таких осіб з числа інвалідів, які навчаються, було 14.

Таблиця 5

Працевлаштування випускників Всеукраїнського центру професійної реабілітації інвалідів за професіями у 2005 р.

№ з/п	Професія	Чисельність випускників 2005 р., осіб	З них:		Навантаження на одне вільне робоче місце на ринку праці, осіб
			працевлаштовано, осіб	% працевлаштування	
1	Оператор комп'ютерного набору	92	38	41,3	16
2	Секретар керівника	23	15	65,2	3
3	Взуттєвик з ремонту взуття	34	11	32,4	—
4	Швачка	19	3	15,8	1
5	Перукар	20	12	60,0	19
6	Вишивальниця	22	7	32,8	—
7	Слюсар з ремонту автомобілів	21	11	52,4	3
8	Соціальний працівник	27	12	44,4	16
9	Бджоляр	17	9	52,9	—
10	Усього по Центру	275	118	42,9	—

Всього професійне навчання у Всеукраїнському центрі професійної реабілітації інвалідів здійснюється за 9 професіями. Найбільш масово проводиться професійне навчання у вказаному центрі за професією “оператор комп’ютерного набору” – 92 випускники у 2005 р., що цілком зрозуміло у зв’язку із сучасними вимогами роботодавців до вміння працювати на комп’ютері та можливостями для інвалідів працювати вдома.

Найбільший відсоток працевлаштування навчених інвалідів спостерігається за професіями: “секретар керівника”, “перукар”, “шлюсар з ремонту автомобіля” – більше половини тих, хто пройшов професійне навчання за вказаними професіями.

Окремо слід виділити такі професії, як “оператор комп’ютерного набору”, “секретар керівника” та “соціальний працівник”. Працевлаштовуються за цими професіями відповідно 41,3, 65,2 та 44,4% чисельності інвалідів, які пройшли професійне навчання за вказаними професіями.

Аналіз працевлаштування інвалідів по кожному конкретному випадку свідчить про те, що з 38 працевлаштованих осіб, які навчалися за професією “оператор комп’ютерного набору”, 18 осіб, або 47%, працевлаштувалися не за цією спеціальністю, а за такими, як диспетчер, технік, страховий агент, охоронець, підсобний робітник. З 15 працевлаштованих інвалідів, які пройшли професійне навчання за професією “секретар керівника”, 10, або 66,7%, працевлаштувалися за професіями касира, кур’єра, прибиральниці та ін. З 12 інвалідів, які закінчили навчання за професією “соціальний працівник” та працевлаштовані, 6, або половина, працюють не за спеціальністю, одержаною в центрі професійної реабілітації інвалідів.

Така ситуація є неоднозначною. З одного боку, вона свідчить про певні недоліки в профорієнтаційній роботі на стадії відбору на професійне навчання інвалідів, що призводить до непродуктивних витрат коштів на навчання інвалідів. З іншого боку, на тлі досить напруженої ситуації на ринку праці за окремими професіями та з огляду на специфічність контингенту інвалідів, кожен випадок працевлаштування, очевидно, має розглядатись як позитивний момент.

Порівнюючи відсоток працевлаштування випускників Всеукраїнського центру професійної реабілітації інвалідів з показником навантаження на одне вільне робоче місце на ринку праці за професіями, можна дійти висновку, що потрібно скоротити професійне навчання за такими професіями:

➤ “соціальний працівник” (працевлаштовується 44,4% за навантаження на одне вільне робоче місце за цією професією на ринку праці в 16 осіб);

➤ “оператор комп’ютерного набору” (41,3% та 16 осіб відповідно);

➤ “перукар” (60% та 19 осіб відповідно).

Водночас доцільно збільшити професійне навчання за професією “швачка” (15,8% працевлаштовано, з

них – усі випадки працевлаштування за одержаною спеціальністю, а на ринку праці претендує на вільне робоче місце за професією швачки 1 особа), “шлюсар з ремонту автомобілів” (52,4% та 3 особи відповідно).

Взагалі слід зауважити, що показник навантаження на одне вільне робоче місце на ринку праці має неодмінно враховуватись під час визначення напрямів професійного навчання інвалідів, і центри професійної реабілітації інвалідів повинні коригувати напрями підготовки інвалідів з урахуванням цього показника. Наприклад, Запорізький обласний центр планує розпочати підготовку за новими професіями – квітникар-озеленювач та бджоляр, необхідність у яких підтверджує моніторинг регіонального ринку праці, особливістю якого є розвинутість курортної інфраструктури.

Стосовно практичного сприяння працевлаштуванню випускників центрів професійної реабілітації інвалідів позитивно зарекомендував себе Вінницький Міжрегіональний центр професійної реабілітації інвалідів «Поділля», де:

➤ працюють фахівці, які ведуть облік робочих місць для працевлаштування інвалідів – випускників центру «Поділля» і надають консультації інвалідам з питань працевлаштування, умов та оплати праці, можливостей навчання, інформацію про наявність вільних робочих місць на підприємствах. Фахівцями з питань працевлаштування і безробітним – випускником Центру “Поділля” складається резюме, яке разом із рекомендаціями надається роботодавцю;

➤ проводиться анкетування інвалідів з метою отримання інформації про бажання інвалідів навчатися та працювати за окремими професіями;

➤ створено банк даних інвалідів, які бажають працювати.

Розвиток підприємницької діяльності серед інвалідів

Досі залишається низьким рівень охоплення інвалідів підприємницькою діяльністю. За період 2001–2005 рр. в Україні було створено 255 малих підприємств, на яких працевлаштовано 1328 інвалідів.

З метою сприяння підприємницькій діяльності інвалідів:

1) у деяких регіонах організовано та проведено низку семінарів-тренінгів щодо підприємницької діяльності осіб з інвалідністю;

2) у деяких регіонах підприємці-інваліди за рішенням місцевих органів звільняються від податків, що сплачуються до місцевих бюджетів;

3) створюються бізнес-центри для інвалідів та центри реабілітації, що сприяють особам з інвалідністю займатися підприємництвом.

У Рівненській області у вересні 2004 р. спільно з обласним відділенням Фонду соціального захисту інвалідів, центром підтримки громадських ініціатив “Чайка” було проведено семінар-тренінг із питань за-

початкування власної справи для осіб з інвалідністю, у процесі якого учасники отримали довідково-інформаційні матеріали, індивідуальні консультації з питань підприємництва.

У Донецькій області відділенням Фонду соціального захисту інвалідів 111 підприємствам постійно надається консультативна допомога з питань оподаткування та застосування нормативно-правових актів. За період 2001–2004 рр. Донецьке обласне відділення Фонду надало фінансову допомогу трьом малим підприємствам громадських організацій інвалідів на суму близько 60 тис. грн.

В Івано-Франківській області протягом 2004 р. за сприянням місцевих органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування розпочало підприємницьку діяльність 17 осіб з обмеженими фізичними можливостями.

У Харківській області у 2004 р. Центру трудової та соціальної реабілітації інвалідів виділено 9 тис. грн з місцевого бюджету на проведення семінарів, навчання, створення web-сайтів. У результаті Центром проведено 7 семінарів, 5 тренінгів для інвалідів, які бажають стати підприємцями, в яких брали участь до 20 слухачів у кожному; надано 195 консультацій з питань ведення бізнесу, юридичних консультацій. Також було створено 2 підприємства, на яких працевлаштовано 40 інвалідів.

У місті Києві через Центр по роботі з інвалідами надано організаційно-технічну допомогу 22 малим підприємствам інвалідів для започаткування їхньої діяльності та юридичні консультації 21 інваліду з питань підприємницької діяльності.

Отже, незважаючи на значні кроки у сприянні особам з обмеженими фізичними можливостями у підприємницькій діяльності, необхідні подальші значні зусилля в цьому напрямі з боку держави, роботодавців, громадських організацій інвалідів, інших заінтересованих сторін.

Висновки. З метою підвищення рівня зайнятості на перспективу до 2011 р. передбачається:

- створити Єдину інформаційну базу даних інвалідів, яка складається з трьох взаємозв'язаних складових:
  - 1) єдиного банку даних інвалідів, який містить кількісні та якісні характеристики контингенту інвалідів, які бажають працювати;
  - 2) банку даних робочих місць для працевлаштування інвалідів, який акумулює інформацію про кількісний та якісний склад робочих місць, на яких можна використовувати працю інвалідів;
  - 3) системи постійного моніторингу процесів зайнятості та працевлаштування інвалідів з метою інформаційного й аналітичного обслуговування вказаних процесів;
- посилити співпрацю при вирішенні питань професійної реабілітації інвалідів та їх працевлаштуван-

ня між МСЕК, органами праці та соціального захисту населення, Фондом соціального захисту інвалідів, службою зайнятості, громадськими організаціями інвалідів, роботодавцями з метою координації та консолідування спільних зусиль на вирішення завдань щодо створення дієвої системи сприяння працевлаштуванню інвалідів, особливо випускників навчальних закладів з числа інвалідів;

- узгоджувати заходи з професійної реабілітації та працевлаштування інвалідів з місцевими (річною та п'ятирічною) програмами зайнятості населення;
- розробити цільові місцеві програми щодо забезпечення зайнятості інвалідів із залученням різних джерел фінансування;
- збільшити за рахунок установленого нормативу кількість робочих місць фахівців з вищою освітою та кваліфікованих робітників для працевлаштування інвалідів;
- розробити методику атестації робочого місця інваліда та типових документів, які видаються в процесі атестації робочого місця, призначеного для працевлаштування інваліда;
- розробити та запровадити податково-кредитний механізм, спрямований на стимулювання створення роботодавцями робочих місць для осіб з інвалідністю, у тому числі додаткових, понад установлений норматив;
- реалізовувати політику ефективної підтримки надомної праці та самозайнятості інвалідів;
- розмежувати розмір установленого нормативу для працевлаштування інвалідів окремо для державних підприємств та приватного бізнесу;
- надавати інвалідам, які бажають відкрити власну справу, консультативну, організаційну, фінансово-економічну допомогу з питань відкриття та підтримки власного бізнесу, розробити механізм надання інвалідам безпроцентних позик із Фонду соціального захисту інвалідів на відкриття ними власної справи та підтримку власного бізнесу;
- передбачати в подальшому створення і збереження робочих місць для працевлаштування інвалідів на спеціалізованих підприємствах, збільшивши їхню кількість, удосконалити механізм державної підтримки підприємств громадських організацій інвалідів шляхом збільшення державної допомоги у вигляді кредитування та розміщення державного замовлення;
- розвивати підприємництво і малий бізнес, у тому числі у сфері послуг (з урахуванням регіональної специфіки) з метою розширення сфери прикладання праці інвалідів;
- розширити регіональні банки вакансій за рахунок повнішого надання роботодавцями даних про вільні робочі місця для інвалідів у територіальній службі зайнятості.